

Българска академия на науките
Институт за исторически изследвания
Институт за балканистика с Център по тракология
Институт за етнология и фолклористика с Етнографски музей

Харковски национален университет „В. Н. Каразин“
Център по българистика и балкански изследвания „Марин Дринов“
Кирило-Методиевски център на Централна научна библиотека
Исторически факултет
Катедра „Нова и най-нова история“

ДРИНОВСКИ СБОРНИК

ТОМ XII

София – Харков • 2019

Издателство на БАН „Проф. Марин Дринов“

*Препоръчано от Научния съвет на Центъра по българистика и
балкански изследвания „Марин Дринов“ (протокол № 6 от 27 юни 2019 г.)
и от Научния съвет на ХНУ „В. Н. Каразин“ (протокол № 13 от 23 декември 2019 г.)*

Редакционен съвет

В. Ю. Саленков (Украйна) – председател; С. Б. Сорочан (Украйна) – заместник председател; Д. Айдачич (Сърбия); Л. В. Горина (Русия); Ф. Соломон (Румъния); Ю. Е. Хидзик (Украйна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. И. Чернявский (САЩ).

Редакционна колегия

Станчев М. Г., проф., д.и.н., чуждестранен член на БАН (главен редактор, Харков); Елдъров Св., проф., д.и.н. (зам. главен редактор, София); Миколенко Д. В., доц., д.и.н. (зам. главен редактор, Харков); Ченчик Д. В., доц., к.и.н. (отговорен секретар, Харков); Шкабура Я. И. (технически секретар, Харков); Бачинска Е. А., проф., д.и.н. (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д.и.н. (Киев); Вачков Д., доц., д-р (София); Волокитина Т. В., в. н. с., д.и.н. (Москва); Георгиев Д., проф., д.и.н. (Скопие); Готовска-Хенце Т., доц., д.и.н. (София); Домановский А. М., доц., к.и.н. (Харків); Кравченко В. В., проф., д.и.н. (Едмънтън); Круглашов А. М., проф., д. полит. н. (Чернивци); Куделко С. М., проф., к.и.н. (Харков); Лозанова-Станчева В., проф., д.изк. (София); Любичев М. В., проф., д.и.н. (Харков); Микитенко О. О., в.н.с., д.ф.н. (Киев); Милчев В. И., проф., д.и.н. (Запорожие); Наумов С. О., проф., д.и.н. (Харков); Николов Г., доц., д-р (София); Палангурски М., проф., д.и.н. (Велико Търново); Потрашков С. В., проф., д.и.н. (Харков); Пригарин О. А., проф., д.и.н. (Одеса); Романюк О. И., проф., д. полит. н. (Харков); Симеонова Л., проф., д.и.н. (София); Страшнюк С. Ю., доц., к.и.н. (Харков); Христов П., доц., д-р (София), Шпик И. Е, доц., к.и.н. (Лвов).

Адрес на редакционната колегия:

Украйна, 61022, Харков, пл. Свобода, 6, Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, Център по българистика и балкански изследвания „М. Дринов“
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua

Издава се с финансовата подкрепа на Българската академия на науките.

© Издателство на Българската академия на науките „Проф. Марин Дринов“, 2019
© Харковски национален университет „В. Н. Каразин“, 2019
© Константин Атанасов Жеков, художествено оформление, 2019

ISSN 2218-9567

Болгарська академія наук
Інститут історичних досліджень
Інститут балканістики з Центром по фракології
Інститут етнології та фольклористики з Етнографічним музеєм

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Центр болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова
Кирило-Мефодіївський центр Центральної наукової бібліотеки
Історичний факультет
Кафедра нової та новітньої історії

ДРИНОВСЬКИЙ ЗБІРНИК

ТОМ XII

Софія – Харків • 2019

Видавництво БАН імені проф. Марина Дринова

*Затверджено до друку Науковою радою Центру болгаристики та балканських досліджень ім. Марина Дринова (протокол № 6 від 27 червня 2019 з.),
Вченою радою ХНУ імені В. Н. Каразіна (протокол № 13 від 23 грудня 2019 з.)*

Редакційна рада

В. Ю. Салєнков (Україна) – голова; С. Б. Сорочан (Україна) – заступник голови;
Д. Айдачич (Сербія); Л. В. Горіна (Росія); Ф. Соломон (Румунія);
Ю. Є. Хидзик (Україна); Н. Н. Червенков (Молдова); Г. Й. Чернявський (САШ).

Редакційна колегія

Станчев М. Г., проф., д-р. і. наук, іноземний член БАН (головний редактор, Харків);
Елдаров Св., проф., д-р. і. наук (зас. головного редактора, Софія); Миколенко Д. В.,
доц., д-р. і. наук (зас. головного редактора, Харків); Ченчик Д. В., доц., канд. і. наук
(відповідальний секретар, Харків); Шкабура Я. І. (технічний секретар, Харків);
Бачинська О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса); Бубенок О. Б., проф., д-р. і. наук
(Київ); Вачков Д., доц., д-р (Софія); Волокітіна Т. В., п. н. с., д-р. і. наук (Москва);
Георгієв Д., проф., д-р. і. наук (Скоп'є); Готовська-Хенце Т., доц., д-р. і. наук (Софія);
Домановський А. М., доц., канд. і. наук (Харків); Кравченко В. В., проф., д-р. і. наук
(Едмонтон); Круглашов А. М., проф., д-р. політ. наук (Чернівці); Куделко С. М., проф.,
канд. і. наук (Харків); Лозанова-Станчева В., проф., д. мист. (Софія); Любичев М. В.,
проф., д-р. і. наук (Харків); Микитенко О. О., пр.н.с., д-р. філол. наук (Київ);
Мільчев В. І., проф., д-р. і. наук (Запоріжжя); Наумов С. О., проф., д-р. і. наук (Харків);
Николов Г., доц., д-р (Софія); Палангурський М., проф., д-р. і. наук (Велико Тирново);
Потрашков С. В., проф., д-р. і. наук (Харків); Пригарін О. А., проф., д-р. і. наук (Одеса);
Романюк О. І., проф., д-р. політ. наук (Харків); Сімеонова Л., проф., д-р. і. наук (Софія);
Страшнюк С. Ю., доц., канд. і. наук (Харків); Христов П., доц., д-р (Софія), Шпик І. Є.,
доц., канд. і. наук (Львів).

Адреса редакційної колегії:

Україна, 61022, Харків, майдан Свобода, 6, Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, Центр болгаристика та балканських
досліджень ім. Марина Дринова
Тел. / факс: +3 (057) 707-55-47, +38 (057) 705-09-54; e-mail: drinovsky@karazin.ua

Видається за фінансової підтримки Болгарської академії наук.

© Видавництво Болгарської академії наук «Проф. Марин Дринов», 2019
© Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2019
© Константин Атанасов Жеков, художнє оформлення, 2019

ISSN 2218-9567

Bulgarian Academy of Sciences
Institute for Historical Studies
Institute of Balkan Studies with Centre of Thracology
Institute for Ethnology and Folklore Studies with Ethnographic Museum

V. N. Karazin Kharkiv National University
Maryn Drynov Bulgarian and Balkan Research Centre
Cyril and Methodius Centre of the Central Scientific Library
School of History
Department of Modern and Contemporary History

DRYNOVSKY SBORNYK

VOLUME 12

Sofia – Kharkiv • 2019

**Prof. Marin Drinov Publishing House of
Bulgarian Academy of Sciences**

НАУКОВА ШКОЛА В ГУМАНІТАРИСТИЦІ: КРИТЕРІЇ, ТРАДИЦІЇ, ВЗАЄМОВПЛИВИ

УДК 930:001.89:929 Антонович (091) „ 187/188”

РОЛЬ КОМУНІКАТИВНИХ ПРАКТИК В. Б. АНТОНОВИЧА У ФОРМУВАННІ ВЛАСНОЇ НАУКОВОЇ ШКОЛИ (КІНЕЦЬ 70-Х – 80-ТІ РР. ХІХ СТ.).

Олена Богдашина

Доктор історичних наук, професор, кафедра історії України
Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських 29, 61002, Харків, Україна
bohdashyna@gmail.com
ORCID 0000-0001-8505-5075

Тетяна Китиченко

Кандидат історичних наук, викладач
Харківське державне вище училище фізичної культури № 1,
вул. Фронтова 3, 61000, Харків, Україна
tskitichenko@gmail.com
ORCID 0000-0002-3063-9185

У статті показано наслідування учнями та послідовниками В. Б. Антоновича не лише його джерелознавчої дослідницької методики, а й теорії і практики архівної і музейної справи, археографічної роботи. Виокремлені головні прийоми спілкування професора зі студентами, викладачами та співробітниками університету Св. Володимира. На конкретних прикладах показано формування В. Б. Антоновичем серед його найбільш талановитих студентів мотивації до наукової роботи. Лідер школи використовував усі види наукової комунікації: формальні та неформальні, усні та письмові, безпосередні та заочні тощо. Головним видом комунікативних практик В. Б. Антоновича при формуванні власної наукової школи стали первинна формальна та міжособистісна неформальна усна комунікація (як запланована, так і спонтанна).

Ключові слова: В. Б. Антонович, комунікативні практики, наукова школа.

THE ROLE OF COMMUNICATIVE PRACTICES BY V. B. ANTONOVICH IN THE FORMATION OF OWN SCIENTIFIC SCHOOL (THE END OF THE 70S - 80S OF THE 19TH CENTURY)

Olena Bohdashyna

Doctor of Historical sciences, Professor, Department of History of Ukraine,
G. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, 29 Alchevskyh str.,
Kharkiv, Ukraine
bohdashyna@gmail.com
ORCID 0000-0001-8505-5075

Tetiana Kytychenko

Candidate of Historical Sciences, teacher
Kharkiv State College of Physical Culture 1, 3 Frontova st., 61000
Kharkiv, Ukraine
tskitichenko@gmail.com
ORCID 0000-0002-3063-9185

The article shows the inheritance by students and followers of V. B. Antonovich not only of his source-study research methodology, but also of the theory and practice of archival and museum work, archeographic work. Highlighted the main methods of communication professors with students, teachers and staff of the University of St. Vladimir. The concrete examples show the formation of V. B. Antonovich among his most talented students is motivation for scientific work. The school leader used practically all kinds of scientific communication: formal and informal, oral and written, direct and correspondence, etc. Primary formal and interpersonal informal oral communication (both planned and spontaneous) became the main type of communicative practices of V. B. Antonovich during the formation of his own scientific school.

During the seminars there was a reading and source-study analysis of mainly acts documents. Students of V. B. Antonovich were confident in the greater information value among the historical sources of the actual materials. Participation of students in a special scientific circle, as well as in groups for compiling the Ukrainian language dictionary and the staging of the historical and geographical dictionary of Ukrainian lands contributed to their further scientific career. V. B. Antonovich sometimes took part in the search for the necessary materials for the research of his students, provided his own books and archival extracts. He not only helped in obtaining the appropriate qualification (Master in Russian history) and in employment.

The direct transfer of teachers' thoughts and ideas through communication with students (lectures, seminars, regular conversations with students and dissertations, and letters in which the professor gave advice on research) was very important in the process of forming young scientists. The professor also indirectly influenced his students - through his own scientific work. Fruitful communication of V. B. Antonovich with his students allowed not only to create his own scientific school, but also gave a significant impetus to the development of national historiography as a whole.

Keywords: V. B. Antonovich, communication practices, scientific school.

На сучасному етапі розвитку історичної науки виникає потреба у вивченні досвіду комунікативних практик лідерів відомих наукових шкіл. Серед українських істориків XIX – початку XIX ст. найбільш успішним у розбудові власної наукової школи став професор Київського університету св. Володимира В. Б. Антонович.

Перші характеристики наукової спільноти навколо В. Б. Антоновича як наукової школи виникли ще за його життя. Відомо, що сам київський історик вважав хибною оцінку польським істориком Т. Корзоном часопису «Киевская старина» як наукової школи: «Єдина мета і завдання нашого часопису полягає в тому, щоб по мірі можливості роз'яснювати історію південної Русі та збирати з цією метою можливо більший науковий матеріал. Особливої тенденції, упередженої аргументації, особливих рамок для розробки матеріалу в тому чи іншому напрямку, особливих обов'язкових поглядів на ті чи інші історичні події редакція ніколи не мала і не висловлювала» (Antonovich, 1893, 165). Більш того, Володимир Боніфатійович заявив, що «Київська історична школа» є «плодом уяви п. Корзона» (Antonovich, 1893, 162).

Один з його студентів А. В. Верзілов писав про «виникнення цілої школи істориків і археологів імені Антоновича, які розробляли вздовж і впоперек історію, археологію, створювали кафедри і наукові установи ..., свої школи: Антонович, можна говорити, мав не тільки синів у науці, але і внуків, які всі відчували до нього любов, відданість, розносили про нього славу, його ідеали і його напрямки» (Korotkiy et al., 1997, 74).

Дійсно, багаторічна педагогічна робота вченого в університеті св. Володимира допомогла створити йому славетну наукову школу. Про це писав і учень М. В. Довнар-Запольського О. П. Оглоблин: «Величезне значення мало те, що Антонович протягом кількох десятиліть посідав кафедру історії в Київському університеті» (Ohloblyn, 1993, 109). Це, на думку автора, «Це давало йому можливість не тільки провадити широку науково-академічну діяльність, не лише бути офіційним репрезентантом, мовляв, неофіційної, більш

того – не визнаної й обмеженої політично-цензурними умовами Російської імперії, української історичної науки – й не лише на терені самої Росії, а що найголовніше – дало йому можливість створити нову історичну школу» (Ohloblyn, 1993, 109).

Наукова школа В. Б. Антоновича стала в останній час предметом дослідження В. В. Ващенко, О. І. Кіяна, С. І. Михальченка та інших авторів. У науковій літературі частково вивчався процес наслідування учнями В. Б. Антоновича своєрідної джерелознавчої методики свого керівника, головних постулатів теорії та практики в архівній, археографічній та музейній практиці. У працях О. І. Кіяна (Kiyau, 2006, 159–174) доведена тяглість наукової традиції В. Б. Антоновича у педагогічній, науково-організаційній роботі, нарешті творчості його учнів. Однак такий важливий аспект теми як комунікація між науковим керівником та учнями недостатньо висвітлена у сучасній літературі. Визнаємо, що заявлена тема і нами раніше вивчалася опосередковано при аналізі творчості видатних істориків минулого. Безпосередньо ми звертали увагу на педагогічну функцію наукової комунікації вченого (Bohdashyna et al., 2005, 110–118). Отже, роль комунікативних практик у творенні В. Б. Антоновичем своєї славетної школи, на наш погляд, є малодослідженою.

Хоча для вивчення обраної теми існує солідна джерельна база. Це, лекції, автобіографії, спогади та листи самого В. Б. Антоновича, Д. І. Багалія, М. В. Довнар-Запольського, І. М. Каманіна.

Наукові комунікації мають різні функції: презентаційну, експертну, педагогічну, соціальну.

Презентаційна функція наукових комунікацій передбачає оприлюднення у науковому співтоваристві результатів досліджень своїх та учнів. Окрім публікації наукових праць важливу презентаційну роль відіграє участь у різних наукових заходах. В. Б. Антонович та його учні брали активну участь в організації та проведенні Археологічних з'їздів у Російській імперії. На XI-му археологічному з'їзді (1899 р.), наприклад, І. М. Каманін запропонував нові правила збору актових джерел в урядових установах та їх подальшого опису та видання (Kamanin, 1899a, 167–168). Також він на цьому з'їзді виступив щодо порядку виявлення та експертизи підроблених документів, окремо наголошуючи на необхідності високої кваліфікації експертів (Kamanin, 1899b, 38–42). Вважаємо ці доповіді І. М. Каманіна були продовженням розробки неодноразово поставленим самим В. Б. Антоновичем складних питань організації архівної справи.

Під експертною функцією наукових комунікацій ми розуміємо у даному випадку фахову оцінку наведених у роботах своїх учнів та колег фактів та узагальнюючих положень.

Педагогічна функція наукових комунікацій у житті київського професора презентована найяскравіше. Це, насамперед, допомога у здобутті учнями нових знань та навиків роботи з джерелами; в археографічній, музейній, екскурсійній та архівній справі. Зокрема, А. В. Верзілов згадував: «Ходив я до Володимира Боніфатійовича головним чином за книгами, особливо коли писав свої начерки з історії торгівлі; книги він давав, не відмовляючи, заносив лише на картку назву книги і прізвище того, хто її брав; відбувалося й таке, що виходило взяти у нього книги і не з його спеціальності, наприклад, рідкісні закордонні видання з української літератури. Володимир Боніфатійович не тільки давав книги, але я знаю випадки, коли він брав книги із університетської бібліотеки для студентів, які писали роботи навіть з інших спеціальностей» (Korotkiy et al., 1997, 413).

У спогадах про свого вчителя В. Б. Антоновича І. А. Линніченко наголошував саме на педагогічній складовій: «І тільки деякі, з тих чи інших причин зберігаючи охоту і можливість працювати, залишаються незмінними слухачами лекторів, у яких вони можуть навчитися того, чого не дадуть ніякі лекції, ніякі конспекти і навіть читання найсолідніших наукових праць, – наукового критичного методу і технічних прийомів наукової роботи» (Linnichenko, 1910, 4).

Д. І. Багалій високо оцінював роль занять В. Б. Антоновича у своєму формуванні як науковця: «Усі ці курси, збудовані на підставі джерел, які Антонович вивчає самостійно надзвичайно широко й глибоко, у зв'язку з його семінарами, де студенти читали свої реферати, скомпоновані на основі першоджерел» (Bahaliy, 1923, 35).

Усі учні В. Б. Антоновича ще за часів студентства брали активну участь у «семінарі» професора, під час якого, за спогадами М. С. Грушевського відбувалося читання та джерелознавчий аналіз переважно актових документів, серед них описи замків Наддніпрянської

України. Під впливом професора учні були упевнені у більшій інформаційній цінності серед історичних джерел саме актових матеріалів.

За рекомендацією В. Б. Антоновича М. С. Грушевський обрав в якості першої теми своїх досліджень «південно-руські» господарські замки в XVI ст. Реферат з цієї теми був зачитаний студентом 2 курсу у грудні 1887 р. Пізніше М. С. Грушевський суттєво переробив текст реферату і надрукував окремою статтею під назвою «Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк» в «Университетских известиях» на початку 1890 р. (Grushevs'kiy, 1890, 1–33). У тому ж році (можливо за проханням В. Б. Антоновича) його інший учень П. В. Голубовський надрукував схвальну рецензію на цю статтю у «Киевской старине». Рецензент зазначив: «Праця Грушевського читається з великою цікавістю та легкістю, а за ретельністю опрацювання матеріалу і глибиною, з якою автор розглядає питання, складає собою приємне явище в руській історичній літературі (Golubovskiy, 1890, 334). У 1892 р. П. В. Голубовський знову друкує позитивну рецензію у «Киевской старине» вже на іншу працю М. С. Грушевського «Очерк истории Киевской земли» (Golubovskiy, 1892, 431–438).

М. С. Грушевський у рецензії на магістерську дисертацію П. А. Іванова схвалює притаманний Київській документальній школі стиль історіописання. За оцінкою рецензента автор «держиться ґрунту ясних і безперечних фактів»; не висловлює гіпотез; «не дуже застановляється і над синтезом фактів, зведенням їх до ширших висновків; часом, зазначаючи суперечні питання, лишає їх нерозв'язаними і обминає неясні точки в історії» (Grushevs'kiy, 1896, 6). Також були опубліковані відгуки: В. Б. Антоновича на працю «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст.» (1886 р.) (Antonovich, 1886, 582–588), І. М. Каманіна на роботу Д. І. Багалія «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» (1889 р.) (Kamanin, 1889, 250–259), «Украинская старина (очерки, заметки, материалы из стародавнего Харьковского быта и культуры)» (1897 р.) (Kamanin, 1897, 28–29) та інших. Зокрема, В. Б. Антонович позитивно оцінював працю Д. І. Багалія особливо через використання останнім нових документів: «Не маємо сумніву, що саме дослідження п. Багалія, про швидку появу якого він заявив у передмові до виданих актів, буде мати всі переваги праці, яка побудована на не використаному донині матеріалі першої руки» (Antonovich, 1886, 584). І. М. Каманін у рецензії на працю «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства» також наголошував на тому, що «праця проф. Багалія звернула на себе загальну увагу завдяки важливості предмету дослідження і цікавим висновкам автора» (Kamanin, 1889, 250). Єдиним недоліком, на думку рецензента, було лише «ігнорування ним розрядних книг та інших» (Kamanin, 1889, 250).

Такі взаємні рецензії учнів В. Б. Антоновича стали звичайною практикою з 1880-х років. Володимир Боніфатійович намагався підтримати своїх учнів та популяризувати їх праці. Поряд з рецензіями В. Б. Антонович активно використовував для згуртування членів своєї школи й інший вторинний формальний вид наукової комунікації, як огляди нової літератури. У них активно рекламувалися «свої». Пізніше М. С. Грушевський продовжить цю наукову традицію свого вчителя у Львові, постійно друкуючи у виданнях Наукового товариства імені Т. Г. Шевченка рецензії на інших членів Київської історичної школи та вже своїх учнів.

Окрім семінарів, В. Б. Антонович вів науковий гурток для студентів Київського університету, що сприяло залученню молоді до спільної з метром наукової роботи. Поза університетом учений також керував двома гуртками, насправді групами науковців та студентів зі складання словника української мови та з укладання історико-географічного словника українських земель (Kistyakivs'kiy, 1995, 416).

У спогадах С. Єгунової-Щербини підкреслювалось саме комунікативна складова цього співробітництва: «Заняття йшли жваво, даючи багато нового, цікавого учасникам гуртка... На заняттях у цих гуртках учасники їх ближче знайомились з особою професора; перед ними злегка розкривався інтимний світ його симпатій та антипатій, іноді його хибних сторін... як багато часу й сил він оддав цій безкорисній, даремній праці. Він був єдиний з професорів на курсах і в університеті, що так близько стояв до молоді й, не дбаючи про особисту популярність, але в ім'я дорогих для нього принципів, намагався переводити їх у життя цієї молоді. І все студентство високо цінило Антоновича» (Korotkiy et al., 1997,

374–375). Мемуаристка зазначала демократичність у спілкуванні викладача зі слухачами: «Відносини Вол. Бон. з слухачами й слухачками в університеті й на курсах і в гуртках не мали офіційальності. До Вол. Бон. звертались, не боячись виявити своє незнання, з повною певністю, що він ніколи не образить нічийого самолюбства і завжди охоче і навіть радісно допоможе кожному, у кого побачить цікавість не тільки до наукової роботи, але й просто до знання» (Korotkiy et al., 1997, 375).

В. Ю. Данилевич згадував як умів Володимир Боніфатійович зацікавити студентів архівними джерелами, монетами, музейними експонатами: «Так само у годині, вільні від лекцій або у свята він неодноразово показував своїм слухачам і іншим студентам Кабінет давнини, мюнц-кабінет та архів, при чому цілими годинами пояснював значення пам'ятників старовини, які показував. Інколи такі огляди здійснювалися протягом багатьох днів і пояснення, які давалися при цьому, приймали характер систематичних курсів» (Korotkiy et al., 1997, 387). В. Ю. Данилевич підкреслює, що В. Б. Антонович «не обмежувався своєю професорською діяльністю лише розробкою науки і викладанням у навчальних закладах. Він вважав себе зобов'язаним ділитися своїми знаннями і з широкою публікою, серед якої більшість не могли отримати вищої освіти. Тому він охоче погоджувався читати публічні лекції, будучи між іншим одним із найбільш дієвим лекторів у Товаристві Нестора-літописця. Так само він не відмовляв бажаним подивитися Кабінет давнини або мюнц-кабінет і був однаково старанним керівником як для цілих груп, що оглядали, так і окремих осіб» (Korotkiy et al., 1997, 388).

Неофіційне спілкування В. Б. Антоновича зі студентською молоддю не переривалося під час канікул. Влітку професор супроводжував групи молоді на екскурсії, в тому числі до Львова (Berenshtam-Kistyakivs'ka, 1928, 207).

Соціальна функція наукових комунікацій у нашому випадку передбачає і допомогу зі сторони наукового керівника неофіту у становленні як вченого: консультації щодо теми, плану дослідження, допомога у здобутті відповідної кваліфікації (магістра з російської історії) й у працевлаштуванні. Зокрема, за протекцією В. Б. Антоновича Д. І. Багалій став викладачем Харківського, а М. С. Грушевський – Львівського (відповідно) університету. М. С. Грушевський про цей факт згадував у своїй «Автобіографії»: «З початком 1891 р. проф. Антонович, повернувся з подорожі до Галичини, розповів мені про план катедри української історії на львівський університет: сю катедру пропонувано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару, й рекомендував мене» (Grushevs'kiy, 1926, 7). Про допомогу у працевлаштуванні писав і А. В. Верзілов: «Кафедри усіх ... університетів були зайняті учнями Антоновича: Київ – Довнар-Запольський і Данилевич, Харків – Багалій, Одеса – Линниченко і О. Грушевський, Львів – М. Грушевський» (Korotkiy et al., 1997, 74).

Загальноприйнято наукову комунікацію поділяти на формальну і неформальну, усну і письмову, очну (безпосередню) і заочну (опосередковану), первинну і вторинну (Lazar, 2011, 237). Додаємо від себе: заплановану і спонтанну. У спілкуванні з учнями спостерігаємо усі види цих комунікативних практик. Але головним видом комунікативних практик В. Б. Антоновича при формуванні власної наукової школи стала первинна формальна та міжособистісна неформальна усна комунікація (як запланована, так і спонтанна). У надрукованих джерелах найкраще зафіксована самі ці види наукових комунікацій. У першому випадку (первинна формальна) це насамперед розвідки, надруковані окремими монографіями чи (та) у різних наукових часописах та збірниках (у тому числі збірках документів). Друку передували консультації, принаймні з науковим керівником, рецензентами та редактором.

Яскравим прикладом формальної (спочатку усної, потім оформленої на папері) наукової комунікації були публічні захисти магістерських дисертацій учнів В. Б. Антоновича у Київському університеті св. Володимира: «История Северной земли до половины XIV ст.» Д. І. Багалія (1882 р.), «Очерк истории Волынской земли земли конца XIV ст.» О. М. Андріяшева (1887 р.), «Барское староство: исторические очерки» М. С. Грушевського (1894 р.), «Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия» В. Ю. Данилевича (1896 р.) та ін. Порівняльний аналіз структури магістерських дисертацій, написаних під керівництвом В. Б. Антоновича, свідчить про подібність тем та групування фактичного матеріалу. Основна частина дисертацій розпочиналася з географічних відомостей певної території, потім

описувалися зовнішні та внутрішні політичні події за часів середньовіччя. В. Б. Антонович вважав необхідним вивчати окремі історико-етнографічні райони у минулому (області, землі, староство), а тому пропонував подібні теми.

Між іншим М. С. Грушевський вважав невдалою тему своєї магістерської дисертації («Барское староство. Исторические очерки (XV–XVIII в.)»), оскільки на її написання пішло багато часу та зусиль: «Тема – піддана мені тим же В. Б. Антоновичем – була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля» (Grushevs'kiy, 1926, 8).

Більш виваженою вважаємо оцінку Д. І. Багалія та І. Б. Гирича. Д. І. Багалій писав: «Це була перша робота Михайла Сергійовича на підставі архівних джерел. Не дивно, що він витратив на неї відносно багато часу. Ця праця дала йому міцну основу й для дальших студій над архівними матеріалами, дала йому методологію й відразу поставила його високо серед працівників над документальною історією України» (Bahaliy, 1928, 76). За оцінкою І. Б. Гирича, М. С. Грушевському «доводилося багато працювати в архівах Києва, Варшави, Москви, виявляти документи і копіювати їх, зав'язувати стосунки з місцевими науковими колами, в тому числі з архівістами. Своїм учням-археографам він передавав як точні координати тематичних пошуків, так і налагоджені зв'язки з людьми, які свого часу допомагали йому» (Hurych, 1997, 72).

В. Б. Антонович іноді сам брав участь у пошуках необхідних матеріалів для наукових досліджень своїх учнів (Sytnyk, 1991–1992, 173). Професор постійно спрямовував їх наукову працю: давав консультації, поради, надавав власні книги та архівні виписки (Korotkiy et al., 1997, 393–394). Він писав своїм учням розписки, за якими вони могли брати книги в університетській бібліотеці під його особисту відповідальність (TSDIAK Ukrayiny, 1–6; Korotkiy et al., 1997, 387). Найбільшу роль у становленні студентів В. Б. Антоновича як майбутніх учених відіграла безпосередня передача думок та ідей вчителя через спілкування з учнями – лекції, семінари, звичайні бесіди зі студентами та дисертантами, а також листи, в яких професор давав поради щодо наукових досліджень. Звичайно, В. Б. Антонович ще й опосередковано впливав на своїх студентів – через власні наукові праці.

В. Б. Антонович використовував як очну (безпосередню), так і заочну (опосередковану через листування) форми наукової комунікації.

Але найбільш емоційно та ментально споріднювали В. Б. Антоновича та його учнів неформальна усна комунікація (як запланована, так і спонтанна). Студенти дуже полюбили спілкуватися з професором не лише на лекціях та семінарах, але й у позааудиторний час.

Тісні взаємини між В. Б. Антоновичем та його студентами переростали в багатолітню дружбу та наукову співпрацю. Можна говорити про певну спорідненість ментальності та культури вчителя та учнів, незважаючи на поодинокі особисті конфлікти та відмінності у характерах та поглядах. На захисті магістерської дисертації М. С. Грушевського В. Б. Антонович виступив з такими словами: «Ми з Вами разом працювали, разом шукали наукової правди, коли помилялись то теж разом. Ми з Вами – люди одних поглядів, одних наукових висновків, то й опонувати Вам я в самій суті ...не можу» (Lotots'kiy, 1932, 182–183). Д. І. Багалій в одному з листів до В. Б. Антоновича високо оцінював його роль у своєму житті: «Вам я зобов'язаний своїм сучасним становищем [В. Б. Антонович рекомендував Д. І. Багалія на кафедру російської історії Харківського імператорського університету], яке становить найбільше благо мого життя. Ви навчили мене любові до науки російської історії. Ви керували моїм читанням. Ваша бібліотека була якби моєю власною бібліотекою. Ви зробили з мене бібліомана» (Bahaliy, 1929, 125).

Окрім передачі та поширення знань від учителя до учня, відбувається навчання вміню роботи з науковою літературою і джерелами, а також прийняття певних «правил гри», в тому числі норм професійної та соціальної поведінки. Так, В. Б. Антонович та його оточення негативно зреагували на публікацію розгромної рецензії І. А. Линниченка на компілятивну магістерську дисертацію Д. І. Багалія. Проте у фактичній науковій ізоляції від школи опинився не винуватець Д. І. Багалій, а інший учень В. Б. Антоновича – І. А. Линниченко (Tolochko, 1993, 92–103).

Київська документальна школа не мала власного наукового часопису. Найчастіше її представники друкувалися в «Университетских известиях» і «Киевской старине». У го-

ловному університетському журналі, за підрахунками О. І. Кіяна, В. Б. Антонович та його учні надрукували близько 50 досліджень, а в «Киевской старине» – біля 300 різнопланових нарисів, статей, повідомлень, рецензій та ін. (Киуан, 2005, 429–430).

Школа В. Б. Антоновича була типовою науково-освітньою школою. Останню у сучасній літературі трактують як «систему передачі знань, яка існує, як правило, на базі освітніх установ та яка довела свою здатність до навчання та формування майбутніх дослідників» (Ustyuzhanina et al., 2011, 3). Водночас школа В. Б. Антоновича стала певним напрямом в історичній науці, оскільки мала подібні теми, цілі, принципи і методи дослідницької діяльності. До того ж спостерігалася передача від вчителя до учнів певних світоглядних норм та етичних цінностей, наукових традицій, обрання порівняно нових сфер творчості: археографії, архівознавства, музеєзнавства.

В. Б. Антонович активно використовував для гуртування членів своєї школи такі вторинні формальні способи інформації, як огляди нової літератури та рецензії. Одні учні друкують рецензії на магістерські дисертації чи окремі праці інших. Активне рекламування «своїх» протестується і у багатьох оглядах нової літератури, що написані представниками школи.

В. Б. Антонович був зразком для наслідування не лише в науковій діяльності. Наприклад, він відвідував своїх хворих студентів у лікарні. В. Ю. Данилевич зазначав, що студент, який закінчив університет «міг бути впевнений, що вчитель пам'ятає його, завжди готовий надати необхідну допомогу. Зв'язки його з учнями ніколи не переривались» (Korotkiy et al., 1997, 388).

У спогадах В. Г. Ляскоронський наголошує на ставленні В. Б. Антоновича до студентів, як «просто, уважно, сердечно та щиро, по змозі дбаючи, щоб задовольнити їх наукові прямування, але разом з тим поважно й обережно, не кажучи нічого зайвого» (Korotkiy et al., 1997, 391). В спогадах А. В. Верзілова також підкреслено життєва мудрість і тактовність професора: «Він, звичайно, відрізняв між студентами здібних і працюючих і індивідуентних, але вони за його ставленням до себе не помічали, воно було для всіх однакове, ніколи нікого він не звеличував і не докоряв, як це помічалось у деяких і ніколи у нього не було з студентами ніяких непорозумінь ні з приводу заліку семестрів, ні з приводу екзамену, ось тому колишні його слухачі і взагалі ті, які контактували з ним, навіть з дуже далекими від його поглядів і напрямків, ставилися до нього добре і зберігали про нього дорогу пам'ять» (Korotkiy et al., 1997, 417).

Отже, головним засобом формальної наукової комунікації для В. Б. Антоновича та його учнів були статті та інші опубліковані наукові праці, а неформальної – листи та особисте спілкування. Прикладами формальної наукової комунікації було офіційне наукове керівництво, а також співавторство праць. Лідер Київської документальної школи застосовував практично всі види наукової комунікації: формальні та неформальні, усні та письмові, безпосередні та заочні та ін. Найбільш яскраво представлена презентаційна функція у вигляді широкого спектру найрізноманітніших публікацій В. Б. Антоновича та його учнів. У той же час інші функції комунікативних практик (педагогічна, експертна та соціальна) повністю були задіяні у створенні власної наукової школи київським ученим. Плідна комунікація В. Б. Антоновича з його учнями дозволила не лише створити власну наукову школу, а й дала значний поштовх розвитку національної історіографії.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

- Antonovich, V. B. 1886. Otzyv na sochineniye Bagaley D. I.: «Materialy dlya istorii kolonizatsii i byta stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva v XVI–XVIII st.» [Response to the essay by Bagaley D. I.: “Materials for the history of colonization and the life of the steppe margin of the Moscow State in the 16th – 18th centuries”]. *Kiyevskaya starina*. Kiyev, № 3, s. 582–588. (In Russian)
- Антонович, В. Б. 1886. Отзыв на сочинение Багаля Д. И.: «Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства в XVI–XVIII ст.». *Киевская старина*. Киев, № 3, с. 582–588.
- Antonovich, V. 1893. Neskol'ko slov g. Korzonu [A few words to Mr. Korzon]. *Kiyevskaya starina*. Kiyev, kn. 1, s. 161–166. (In Russian)
- Антонович, В. 1893. Несколько слов г. Корзону. *Киевская старина*. Киев, кн. 1, с. 161–166.

Bahaliy, D. I. 1929. Materialy dlya biografiyi V. B. Antonovycha (z pryvodu dvadtsyatoyi richnytsi z yoho smerty) [Materials for V. B. Antonovich's biography (about the twentieth anniversary of his death)]. Kyiv: Vyd. VUAN. 129 s. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. 1929. Матеріали для біографії В. Б. Антоновича (з приводу двадцяті річниці з його смерті). Київ: Вид. ВУАН. 129 с.

Bahaliy, D. I. 1928. Narys istoriyyi Ukrayiny na sotsial'no-ekonomichnomu hrunti [Essay on the history of Ukraine on the socio-economic basis]. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrayiny. 389 s. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. 1928. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Харків: Державне видавництво України. 389 с.

Bahaliy, D. I. 1923. Narys ukrayins'koyi istoriohraiyyi [Essay on Ukrainian historiography]. Kyiv: Drukarnya VUAN, t. 1, vyp. 1. 138 s. (In Ukrainian)

Багалій, Д. І. 1923. Нарис української історіографії. Київ: Друкарня ВУАН, т. 1, вип. 1. 138 с.

Berenshtam-Kistyakiv's'ka, M. 1928. Ukrayins'ki hurtky v Kyuvi druhoi polovyny 1880-ykh ta pochatku 1890-ykh rokiv [Ukrainian circles in Kyiv in the second half of the 1880s and early 1890s]. Za sto lit. Kyiv, kn. 3. s. 206–226. (In Ukrainian)

Беренштам-Кістяківська, М. 1928. Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років. *За сто літ*. Київ, кн. 3. с. 206–226.

Bohdashyna, O. M., Portretna, T. S. 2005. Pedahohichna diyal'nist' V. B. Antonovycha yak vazhlyvyi chynnyk rozvytku ukrayins'koyi istorychnoyi nauky kintsya XIX – pochatku XX stolittya (za spohadamy yoho uchniv ta znayomykh) [Pedagogical activity of V. B. Antonovich as an important factor in the development of Ukrainian historical science of the late 19th - early 20th century (according to the memoriys of his students and friends)] *Istoriya ta heohrafiya: zbirnyk naukovykh pratz*. Kharkiv, vyp. 18, s. 110–118. (In Ukrainian)

Богдашина, О. М., Портретна, Т. С. 2005. Педагогічна діяльність В. Б. Антоновича як важливий чинник розвитку української історичної науки кінця XIX – початку XX століття (за спогадами його учнів та знайомих). *Історія та географія: збірник наукових праць*, Харків, вип. 18, с. 110–118.

Vashchenko, V. V. 1998. Lektsiyyi z istoriyyi ukrayins'koyi istorychnoyi nauky druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittya (M. I. Kostomarov, V. B. Antonovych, M. S. Hrushevs'kyi): navch. posibnyk [Lectures on the History of Ukrainian Historical Science of the Second Half of the 19th and the Early 20th centuries (M. I. Kostomarov, V. B. Antonovich, M. S. Hrushevsky)]. Dnipropetrovs'k: DDU. 140 s. (In Ukrainian)

Вашенко, В. В. 1998. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський): навч. посібник. Дніпропетровськ: ДДУ. 140 с.

Vashchenko, V. V. 1997. Vplyv verbal'no-komunikatyvnykh osoblyvostey istoryka na vynyknennya ta isnuvannya istoriohrafichnoyi tradytsiyyi (Kharyzma V. Antonovycha) [The influence of the historian's verbal and communicative peculiarities on the emergence and existence of a historiographical tradition: (Charisma V. Antonovich)]. *Dnipropetrovs'kyi istoriko-arkheohrafichnyy zbirnyk*. Dnipropetrovs'k, vyp. 1. s. 421–433. (In Ukrainian)

Вашенко, В. В. 1997. Вплив вербально-комунікативних особливостей історика на виникнення та існування історіографічної традиції: (Харизма В. Антоновича). *Дніпропетровський історико-археографічний збірник*. Дніпропетровськ, вип. 1. с. 421–433.

Hurych, I. B. 1997. Orhanizatsiya M. S. Hrushevs'kym arkheohrafichnoyi roboty u l'vivs'kyi period zhyttya y diyal'nosti (1894–1914 rr.) [The organization of M. S. Hrushevsky's archaeological work in the Lviv period of life and activity (1894–1914 gg.)]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. Kyiv, № 1, s. 72–86. (In Ukrainian)

Гурич, І. Б. 1997. Організація М. С. Грушевським археографічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894–1914 рр.). *Український історичний журнал*, Київ, № 1, с. 72–86.

Golubovskiy, P. 1892. Rets. na kn.: Grushevskiy M. Ocherk istorii Kiyevskoy zemli. K., 1891 [Rec. on the book: M. Grushevsky. Essay on the history of Kiev land. Kiev, 1891]. *Kiyevskaya starina*. Kiyev, № 9. s. 431–438. (In Russian)

Голубовский, П. 1892. Рец. на кн.: Грушевский М. Очерк истории Киевской земли. К., 1891. *Киевская старина*. Киев, № 9. с. 431–438.

Golubovskiy, P. 1890. [Rets. na kn.:] M. Grushevskiy. Yuzhnorusskiye gospodarskiye zamki v polovine XVI veka. Istoriko-statisticheskiy ocherk [[Ret. on the book:] M. Hrushevsky. South Russian gospodar castle in the middle of the 16th century. Historical statistical essay. Kiev, 1890]. *Kiyevskaya starina*. Kiyev, t. XXX, s. 333–334. (In Russian)

Голубовский, П. 1890. [Рец. на кн.:] М. Грушевский. Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк. *Киевская старина*. Киев, т. XXX, с. 333–334.

Grushevs'kiy, M. S. 1926. Avtobiografiya [Autobiography]. Kyiv. 31 s. (In Ukrainian)

Грушевський, М. С. 1926. Автобіографія. Київ. 31 с.

Grushevs'kiy, M. 1896. [Rets. na kn.: Ivanov P. A. Istoricheskiye sud'by Volynskoy zemli s drevneyshikh vremen do kontsa XIV v. Odessa: Ekon. tip., 1895. II, 317 s.] [Ret. on the book: P. Ivanov. Historical fates of the Volyn land from ancient times to the end of the 14 th century. Odessa: Econ. typ., 1895. II, 317 p.]. *Zapiski Naukovogo tovaristva imeni Shevchenka*. L'viv, t. 9, kn. 1, s. 4–9. (In Russian)
Грушевський, М. 1896. [Рец. на кн.: Иванов П. А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. Одесса: Экон. тип., 1895. II, 317 с.]. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. Львів, т. 9, кн. 1, с. 4–9.

Grushevs'kiy, M. S. 1890. Yuzhnorusskiye gospodarskiye zamki v polovine XVI veka: istoriko-statisticheskiy ocherk [South Russian gospodars castles in the half of the 16th century: a historical and statistical essay]. *Universitetskiye izvestiya*. Kiyev, № 2, s. 1–33. (In Russian)

Грушевський, М. С. 1890. Южнорусские господарские замки в половине XVI века: историко-статистический очерк. *Университетские известия*. Киев, № 2, с. 1–33.

IR NBUV. Instytut rukopysu Natsional'noyi biblioteki Ukrainy imeni V. I. Vernads'koho [Institute of Manuscripts of the National Library of Ukraine named after V. I. Vernadsky], f. 83, od. zber. 13, 5 ark. (In Ukrainian)

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, ф. 83, од. зб. 13, 5 арк.

Kamanin, I. M. 1902. Ob ekspertize drevnikh podlozhnykh dokumentov [On the examination of ancient forged documents]. *Trudy XI Arkheologicheskogo s'yezda v Kiyeve 1899 g.* Moskva, t. 2, s. 38–42. (In Russian)

Каманин, И. М. 1902. Об экспертизе древних подложных документов. *Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г.* Москва, т. 2, с. 38–42.

Kamanin, I. M. 1899. Voprosy arkheografii na XI-m arkheologicheskome s'yezde [Issues of archeography at the XI-th archeological congress]. *Chteniya v istoricheskom obshchestve Nestora letopistsa*. Kiyev, № 13, s. 167–168. (In Russian)

Каманин, И. М. 1899. Вопросы археграфии на XI-м археологическом съезде. *Чтения в историческом обществе Нестора летописца*. Киев, № 13, с. 167–168.

Kamanin, I. M. 1897. Otzyv o sochinenii D. I. Bagaley: «Ukrainskaya starina (ocherki, zametki, materialy iz starodavnego Khar'kovskogo byta i kul'tury)» [Review of the work of D. I. Bagaley: “Ukrainian past (essays, notes, materials from the ancient Kharkov life and culture)”]. *Kiyevskaya starina*. Kiyev, № 1, s. 28–29. (In Russian)

Каманин, И. М. 1897. Отзыв о сочинении Д. И. Багаля: «Украинская старина (очерки, заметки, материалы из стародавнего Харьковского быта и культуры)». *Киевская старина*. Киев, № 1, с. 28–29.

Kamanin, I. M. 1889. Otzyv o sochinenii D. I. Bagaley: «Ocherki iz istorii kolonizatsii i byta stepnoy okrainy Moskovskogo gosudarstva» [Review of the work of D. I. Bagaley: “Essays from the history of colonization and the life of the steppe margin of the Moscow state”]. *Kiyevskaya starina*. Kiyev, № 1, s. 250–259. (In Russian)

Каманин, И. М. 1889. Отзыв о сочинении Д. И. Багаля: «Очерки из истории колонизации и быта степной окраины Московского государства». *Киевская старина*. Киев, № 1, с. 250–259.

Kistyakiv's'kiy, O. F. 1995. Shchodennyk: 1874–1885: U 2 t. [Diary: 1874–1885: At 2 t.]. Kyiv: Naukova dumka, t. 2 (1880–1885). 584 s. (In Ukrainian)

Кістяківський, О. Ф. 1995. Щоденник: 1874–1885: У 2 т. Київ: Наукова думка, т. 2 (1880–1885). 584 с.

Kiyan, O. I. 2006. Ideyno-politychni ta metodolohichni pozytsiyi Kyuyivs'koyi istorychnoyi shkoly Volodymyra Antonovycha [The ideological, political and methodological positions of the Kiev historical school of Vladimir Antonovich]. *Ukrayins'kyi istorychnyy zhurnal*. Kyuyiv, № 2, s. 159–174. (In Ukrainian)
Кіян, О. І. 2006. Ідейно-політичні та методологічні позиції Київської історичної школи Володимира Антоновича. *Український історичний журнал*. Київ, № 2, с. 159–174.

Kiyan, O. 2005. Volodymyr Antonovych: istoryk i orhanizator Kyuyivs'koyi istorychnoyi shkoly [Vladimir Antonovich: historian and organizer of the Kiev historical school]. Kyuyiv: Vyd. In-tu istoriyi Ukrainy. 492 s. (In Ukrainian)

Кіян, О. 2005. Володимир Антонович: історик і організатор Київської історичної школи. Київ: Вид. Ін-ту історії України. 492 с.

Korotkiy, V. Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiyovych Antonovych [Son of Ukraine: Vladimir Bonifatiyovych Antonovich]. Kyuyiv: Zapovit, t. 1. 447 s. (In Ukrainian)

Короткий, В. Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. Київ: Заповіт, т. 1. 447 с.

Lazar, M. G. 2011. Kommunikatsiya v sovremennoy nauke: sotsiologicheskkiye i eticheskkiye aspekty [Communication in modern science: sociological and ethical aspects]. *Uchenyye zapiski Rossiyskogo gosudarstvennogo gidrometeorologicheskogo universiteta*. Sankt-Peterburg, Seriya Sotsial'no-gumanitarnyye nauki, № 18, s. 236–246. (In Russian)

Лазар, М. Г. 2011. Коммуникация в современной науке: социологические и этические аспекты. *Ученые записки Российского государственного гидрометеорологического университета*. Санкт-Петербург, Серия Социально-гуманитарные науки, № 18, с. 236–246.

Linnichenko, I. A. 1910. Vladimir Bonifat'yevich Antonovich (1830–1908) [Vladimir Bonifatevich Antonovich (1830–1908)]. Moskva: Tip. O-va rasprostraneniya poleznykh knig. 15 s. (In Russian)

Линниченко, И. А. 1910. Владимир Бонифатьевич Антонович (1830–1908). Москва: Тип. О-ва распространения полезных книг. 15 с.

Lotots'kiy, O. 1932. Storinky mynuloho [Pages of the past]. CH. 1. Varshava: Ukr. nauk. in-t. 286 s. (In Ukrainian)

Лотоцький, О. 1932. Сторінки минулого. Ч. 1. Варшава: Укр. наук. ін-т. 286 с.

Mikhal'chenko, S. I. 1997. Kiyevskaya shkola v rossiyskoy istoriografii: V. B. Antonovich, M. V. Dovnar-Zapol'skiy i ikh ucheniki [Kiev school in Russian historiography: V. B. Antonovich, M. V. Dovnar-Zapolsky and their students]. Moskva: Prometey; Bryansk: Izd-vo ped. un-ta. 228 s. (In Russian)

Михальченко, С. И. 1997. Киевская школа в российской историографии: В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики. Москва: Прометей; Брянск: Изд-во пед. ун-та. 228 с.

MI KhNU. Muzey istoriyi Kharkivs'koho natsional'noho universytetu im. V. N. Karazina [Museum of History of Kharkiv National University named after V. N. Karazin], f. 8, op. 2, p. 22, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 36. (In Ukrainian)

Музей історії Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Ф. 8. Оп. 2. П. 22, 24, 25, 27, 31, 32, 35, 36.

Ohloblyn, O. 1993. Volodymyr Antonovych ta yoho istorychna shkola [Volodymyr Antonovich and his historical school]. 125 rokyv ukrayins'koyi akademichnoyi tradytsiyi. N'yu-York, s. 105–122. (In Ukrainian)

Оглоблин, О. 1993. Володимир Антонович та його історична школа. 125 років української академічної традиції. Нью-Йорк, с. 105–122.

Syn Ukrayiny: Volodymyr Bonifatiyovych Antonovych [Son of Ukraine: Vladimir Bonifatiyovich Antonovich]. Kyiv: Zapovit, t. 1. 447 s. (In Ukrainian)

Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. Київ: Заповіт, т. 1. 447 с.

Sytnyk, O. 1991–1992. Rol' Volodymyra Antonovycha u formuvanni Mykhayla Hrushevs'koho yak istoryka [The role of Volodymyr Antonovich in the formation of Mikhail Hrushevsky as a historian]. *Ukrayins'kyi istoryk*. N'yu-York, № 3–4 [1991], 1–4 [1992], s. 169–177. (In Ukrainian)

Ситник, О. 1991–1992. Роль Володимира Антоновича у формуванні Михайла Грушевського як історика. *Український історик*. Нью-Йорк, № 3–4 [1991], 1–4 [1992], с. 169–177.

Tolochko, O. P. 1993. Dvi ne zovsim akademichni dyskusiyi (I. A. Lynnychenko, D. I. Bahaliy, M. S. Hrushevs'kiy) [Two are not entirely academic discussions (I. A. Lynnychenko, D. I. Bagaliy, M. Hrushevsky)]. *Ukrayins'kyi arkhеоhrafichnyi shchorichnyk*. Kyiv, vyp. 2, s. 92–103. (In Ukrainian)

Толочко, О. П. 1993. Дві не зовсім академічні дискусії (І. А. Линниченко, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський). *Український археографічний щорічник*. Київ, вип. 2, с. 92–103.

Ustyuzhanina, Ye. V., Yevsyukov, S. G. 2011. Nauchnaya shkola kak strukturnaya yedinita nauchnoy deyatel'nosti [Scientific school as a structural unit of scientific activity]. Moskva: TSEMI RAN. 73 s. (In Russian)

Устюжанина, Е. В., Евсюков, С. Г. 2011. Научная школа как структурная единица научной деятельности. Москва: ЦЭМИ РАН. 73 с.

TSDIAK Ukrayiny. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 1235, op. 1, spr. 326, 1–6 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 1235, оп. 1, спр. 326, 1–6 арк.

TSDIAK Ukrayiny. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 237, op. 1, spr. 2, 92 ark.; spr. 64, 119 ark.; spr. 65, 141 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 237, оп. 1, спр. 2, 92 арк.; спр. 64, 119 арк.; спр. 65, 141 арк.

TSDIAK Ukrayiny. Tsentral'nyy derzhavnyy istorychnyy arkhiv Ukrayiny, m. Kyiv [Central State Historical Archive of Ukraine, Kyiv], f. 262, op. 1, spr. 1, 2 ark; spr. 159, 5 ark. (In Ukrainian)

Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 262, оп. 1, спр. 1, 2 арк.; спр. 159, 5 арк.

Стаття надійшла у редакцію – 26.06.2019 р.